

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДРУЖИН КОМБАТАНТІВ З РІЗНИМ ДОСВІДОМ ВІЙНИ ЇХНІХ ЧОЛОВІКІВ

Умеренкова Наталія Федорівна¹

¹Науковий співробітник лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти, Інститут соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України, м. Київ (Україна)

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-3084-2834>
ResearcherID: E-1396-2019

UDC: 159.364-787.2-055.2-057.36

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено аналізу результатів емпіричного дослідження індивідуально-психологічних особливостей дружин комбатантів у зв'язку із участю їх чоловіків у антитерористичній операції та операції об'єднаних сил (АТО/ООС) на різних етапах розгортання: перед відправленням в район ведення АТО/ООС, під час виконання завдань у районі бойових дій, після повернення додому). У дослідженні взяло участь 135 дружин комбатантів, серед яких дружини діючих військовослужбовців (n=92) і ветеранів (n=42). За результатами дослідження встановлено, що загалом близько 50% дружин комбатантів мають помірний рівень тривожності і близько 40% високий. Визначено, що дружини комбатантів, які є військовими, мають нижчий рівень тривожності, ніж ті, які не є військовими. Виявлено, що низький рівень тривожності у дружин комбатантів зумовлює вищий рівень розуміння партнера, його прийняття, пошуку компромісів, і загалом зумовлює гармонійніше спілкування. За результатами дослідження зроблено висновок про характеристики, притаманні низькому рівню тривожності дружин комбатантів на різних етапах розгортання їх чоловіків. Запропоновано рекомендації щодо підтримки дружин комбатантів для суб'єктів що надають соціально-психологічну підтримку сім'ям військовослужбовців.

Ключові слова: дружини комбатантів, дружини військовослужбовців, дружини ветеранів, розгортання, АТО, ООС, сім'ї військовослужбовців.

Постановка проблеми. Тривалий воєнний конфлікт з Російською Федерацією на території України, що зумовив залучення понад 360 тисяч українських воїнів до участі в бойових діях в районі ведення антитерористичної операції та операції об'єднаних сил (АТО/ООС) («В Україні...», 2019) загострює потребу пошуку шляхів підтримки морального і психологічного стану комбатантів (як діючих військовослужбовців, так і ветеранів). Численні вітчизняні дослідження зазначають, що одним із чинників впливу на морально-психологічний стан бійця є стан стосунків у сім'ї. (Агаєв, Флоранская, 2003; Алещенко та ін., 2012; Гозуватенко, 2010; Капосльоз, Розумний, 2011). З однієї сторони, тривалий час

перебування в районі проведення ООС змінює сімейні обставини і часто зумовлює негативне ставлення членів сім'ї до військової служби чоловіка, що стає однією з головних причин, які можуть завадити підписанню контракту на продовження військової служби у Збройних силах України (далі ЗСУ) («7 основних причин звільнення з ЗСУ...», 2018). З іншої сторони, військовий спосіб життя та досвід участі у бойових діях окремих членів сім'ї впливає на психологічне благополуччя та здоров'я усієї сім'ї комбатанта, що може сприяти виникненню ознак вторинної травматизації членів сім'ї та дружини, зокрема (Найдьонова, 2018; Mansfield, 2010; Herzog, 2011). Саме тому результати вивчення індиві-

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Natalia Umerenkova

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

дуально-психологічних особливостей дружин комбатантів з урахуванням досвіду війни їхніх чоловіків можуть допомогти вдосконалити систему соціально-психологічної підтримки сімей військовослужбовців у цілому та сприяти покращенню морально-психологічного стану бійців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У численних зарубіжних дослідженнях вплив військового способу життя на психологічне благополуччя членів сімей комбатантів розглядається досить широко, як у контексті впливу на дітей (Chandra et al., 2010; Ender, 2006; Pincus, 2011; Angelis & Segal 2015), так у контексті впливу на дружин (Storms, 2015; Allen et al., 2011; SteelFisher et al., 2008). У зарубіжній літературі представлена низка досліджень досвіду переживання родинами участі комбатанта в бойових операціях, зокрема на різних етапах їхнього розгортання (Easterling & Knox, 2010; Sheppard et al., 2010; Burrell et al., 2006; Joseph & Afifi, 2010; Green et al., 2013; Wood, et al., 1995). Зарубіжними науковцями ретельно досліджуються загальні закономірності емоційного циклу розгортання бойових операцій, через який проходять сім'ї військовослужбовців під час закордонних місій (Logan, 1987; van Breda, 1997; Pincus et al., 2011), та їх відмінні характеристики в різних сім'ях (Clever & Segal, 2013; Borah & Fina, 2017; Prachi & Pande, 2017), вивчається емоційний стан жінок під час розгортання (Larsen et al., 2015), вплив різних копінг-стратегій дружин на їхній фізичний і психічний стан та соціальні стосунки (Andrea et al., 2010; Figley, 1993; Braun-Lewensohn & Bar, 2017), та вплив соціальної підтримки на емоційну стійкість дружин військовослужбовців упродовж розгортання бойових операцій (Robert et al., 2019; Walsh, 2013; Everson et al., 2017; Rosen & Moghadam). Вітчизняними вченими психологічні характеристики вторинної травматизації дружин комбатантів досліджувалися у процесі дослідження здоров'я сім'ї демобілізованих учасників АТО (Маркова, Росінський, 2018). Дослідження індивідуально-психологічних характеристик дружин комбатантів відповідно до етапів розгортання бойових операцій АТО/ООС в Україні не проводилися.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Попри

наявний міжнародний досвід психологічних досліджень сімей комбатантів, і практики організації їхньої підтримки, в Україні неможливе пряме запозичення результатів досліджень через принципову відмінність: розгортання бойових операцій в Україні відбувається не на території інших країн, а в країні проживання сімей комбатантів, тобто сім'ї також зазнають і прямої травматизації, і медіатравми війни. Морально-психологічний стан військовослужбовця залежить, як від особливостей служби, так і від характеру подружнього спілкування. Кожен етап розгортання бойових операцій має специфіку службово-бойових завдань та, відповідно, накладає відбиток як на самого бійця, так і на сім'ю і впливає на подружні стосунки. Часто дружина виконує роль «буфера» між воїном та рештою членів сім'ї (Найдьонова, 2018). Визначення впливу кожного етапу розгортання на емоційний стан дружини і окреслення зв'язку з ним особливостей подружнього спілкування, сприятиме більш сфокусованій соціально-психологічній підтримці усіх членів сім'ї військовослужбовця.

Мета статті полягає у емпіричному дослідженні індивідуально-психологічних особливостей дружин комбатантів у зв'язку із різним досвідом війни їхніх чоловіків. Виконання поставленої мети зумовило вирішення таких завдань як: 1) проаналізувати рівень тривожності дружин комбатантів на різних етапах розгортання бойових операцій їхніх чоловіків; 2) провести порівняльний аналіз рівня тривожності жінок, які є військовослужбовцями і тих, які не працюють у військових структурах; 3) дослідити зв'язок тривожності дружин комбатантів та копінг-стратегій, які вони використовують для вирішення труднощів; 4) проаналізувати зв'язок тривожності та мотиваційних орієнтацій міжособистісних комунікацій; 5) виокремити характеристики, притаманні низькому рівню тривожності дружин комбатантів на різних етапах розгортання їх чоловіків.

Наукове обґрунтування методології проведеного дослідження. Дослідження проводилося з використанням стандартизованих методик та з використанням авторського опитувальника, що включає демографічні характеристики та показники сприйняття емоційного стану партнера. Питання для дослідження були підготовані на основі консультацій із військовими психолога-

ми Національної гвардії України, офіцерами морально-психологічного забезпечення Збройних сил України, з дружинами військовослужбовців та ветеранів. Більшість питань були сформовані на основі досвіду зарубіжних досліджень (Chartier, 2019, Storms, 2014). Демографічні питання включали: вік, область проживання, термін перебування у шлюбі або стосунках, наявність та вік дітей, працевлаштування дружини, військовий стаж чоловіка, досвід виконання службово-бойових завдань у районі ведення бойових дій.

Для визначення етапів розгортання бойових операцій ми опирались на загальноприйнятну у зарубіжній практиці періодизацію (перед відправленням, під час перебування у районі бойових дій та після повернення) (Logan, 1987; van Breda, 1997; Pincus et al., 2011), та на нормативну базу військових формувань України, у якій психологічний супровід бійців також визначений трьома ключовими етапами (перед відправленням в АТО/ООС, під час перебування в АТО/ООС та після повернення з АТО/ООС) (Наказ командувача НГУ..., 2017).

У виокремленні етапів розгортання було враховано відмінні особливості, що стосуються тривалості кожного етапу в умовах поточного воєнного конфлікту на території Донбасу. У зарубіжних дослідженнях є чітке визначення тривалості кожного етапу і підетапів та маркери, притаманні переходу з етапу на етап (Pincus et al., 2011). В умовах ООС, що відбувається на території України, ми не можемо визначити сталу тривалість етапу «після розгортання», тривалість етапу «перед розгортанням» і чітку межу між ними, оскільки терміни можуть корегуватися залежно від виду підрозділу, його завдань та графіку ротаций. Так само, ми не знаємо на якому етапі розгортання знаходяться ті військовослужбовці, які не мають досвіду участі в ООС, оскільки ситуація з воєнним конфліктом постійно змінюється, а графіки відряджень в район операції бойових дій не підлягають оприлюдненню. Тривалість виконання завдань у районі ведення бойових дій також може варіюватися залежно від особливостей завдань підрозділу та умов ведення бойової операції. Тому ми вирішили виокремити та проаналізувати індивідуально-психологічні особливості дружин комбатантів, чії чоловіки знаходяться на таких етапах розгортання: 1) без

досвіду участі в АТО/ООС; 2) зараз в ООС; 3) після ООС до 3-х місяців; 4) після ООС 4-8 місяців; 5) після ООС більше 9 місяців (але не більше 2-х років); 6) ветерани, демобілізовані з військових структур.

Дослідження проводилося з вересня 2019 р. по березень 2020 р. у вигляді онлайн-опитування (81) та заповнення друкованих матеріалів (n=54). Обробка результатів здійснювалась із застосуванням макросів Excel 2016 і статистичного пакету SPSS Statistics (26.0).

Виклад основного матеріалу. На емпіричному етапі здійснено дослідження індивідуально-психологічних особливостей дружин комбатантів відповідно до різного досвіду війни їхніх чоловіків. Для цього застосовано такі методики:

«Шкала оцінки рівня реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності» Спілберга в адаптації Ханіна (Агаєв та ін., 2016 : 97).

«Діагностика мотиваційних орієнтацій в міжособистісних комунікаціях» Ладанова та Уразаєвої (Фетискин, 2002 : 68)

«Індикатор копінг-стратегій» Д. Амірхана (Ильин, 2004 : 461).

Вибірка: дружини комбатантів (n=135), серед яких дружини діючих військовослужбовців (n=92) і дружини ветеранів (n=42), чії чоловіки служили або служать у Збройних силах України (n=89), Національній гвардії України (n=36), Державній прикордонній службі України (n=5), інших структурах (n=2).

Демографічна характеристика вибірки. Середній вік респондентів 35 років, найстаршій жінці 50 років, наймолодшій – 19 років. **Географічний розподіл:** серед досліджуваних представниці з 19 областей та Києва. Найбільшу частку складають Київ (n=23), Львівська обл. (n=23) та Київська область (n=20). Розподіл серед інших областей: Івано-Франківська (n=12), Черкаська обл. (n=10), Дніпропетровська (n=7), Запорізька, Харківська і Чернігівська (по 6 осіб), Хмельницька та Одеська (по 5 осіб). Вінницька, Житомирська, Рівненська – представлені двома респондентами, Волинська, Донецька, Закарпатська, Луганська, Миколаївська, Чернівецька – по одному респонденту. **Місце проживання:** 23 учасниці дослідження вказали, що проживають у столиці, 55 – в інших містах, 27 – у містах обласного значення, 18 – у селах, 9 – в смт., 2 – у військовому місте-

чку. *Місце роботи*: 64 жінки з опитуваних є військовослужбовцям у військовій структурі, 54 – працюють не у військовій структурі, 4 – працюють цивільними службовцями військовій структурі, 5- у декретній відпустці, 4 – не працюють на цей момент, 4 – не зазначили своє місце роботи, вказавши «інше». *Подружні стосунки*: серед опитуваних 124 жінки - офіційні дружини військовослужбовців, у двох з яких є також є брати військовослужбовці, 8 – цивільні дружини комбатантів, 1 – колишня дружина комбатанта, 1 – дівчина військового. Середня тривалість шлюбу – 7-10 років (найменша тривалість 1 рік, найбільша – більше 20 років). *Діти*: 112 респондентів відповіли, що мають дітей, з них 68 мають двоє дітей, 9 – троє, 2 – четверо, найчастіший вік дітей 11-15 та 3-6 років. *Стаж чоловіка*: середній стаж військової служби чоловіка 7-10 років (найменший стаж – 1 рік, найбільший – 25).

Рівень тривожності. Для дослідження емоційного стану респондентів нами використано методику для оцінки рівня реактивної (ситуативної) тривожності (РТ/СТ) та особистісної тривожності (ОТ). У цьому дослідженні ми аналізуємо тривожність, як найбільш динамічний показник психологічного благополуччя респондентів.

Реактивна тривожність пов'язана з певною ситуацією, особистісна тривожність є сталою властивістю особистості. Особистісна тривожність характеризує стійку схильність сприймати велике коло ситуацій як загрозові, реагувати на такі ситуації станом тривоги. Дуже висока ОТ прямо корелює з наявністю невротичного конфлікту, з емоційними і невротичними зривами і психосоматичними захворюваннями. Реактивна три-

вожність, навпаки, викликається певною ситуацією, тому може бути об'єктом терапевтичної дії. За ступенем виразу тривожність буває низькою, помірною (що є фізіологічною нормою, так звана «корисна тривожність») і високою (яка потребує особливої уваги). Низька тривожність потребує підвищення відчуття відповідальності. Але інколи дуже низька тривожність у показниках тесту є результатом активного витіснення особистістю високої тривожності з метою показати себе з більш вигідного боку (Шунько, 2015).

Для порівняння індивідуально-психологічних характеристик дружин комбатантів, чії чоловіки знаходяться на різних етапах розгортання, ситуативну та особистісну тривожність важливо аналізувати окремо. Такий підхід дасть змогу краще дослідити рівень ситуативного стресового впливу кожного етапу розгортання окремо з однієї сторони, та визначити емоційний стан характерний для респондентів у цілому.

При аналізі рівня тривожності у дружин комбатантів (n=135) виявлено, що близько 50% мають помірний («корисний») рівень тривожності (46,7% - РТ, 50,4% - ОТ) та близько 40% жінок мають високий рівень тривожності (42,2% - РТ, 39,3% – ОТ). Низький рівень тривожності мають близько 10% жінок (11,1% - РТ, 10,4 % -ОТ). Результати представлено на рисунку 1.

Рівень тривожності у жінок, які є військовослужбовцями і жінок, які не працюють у військових структурах. На основі порівняльного аналізу виявлено, що рівень тривожності відрізняється у жінок, які працюють у військовій структурі, і тих, які не працюють у військовій структурі (рис. 2).

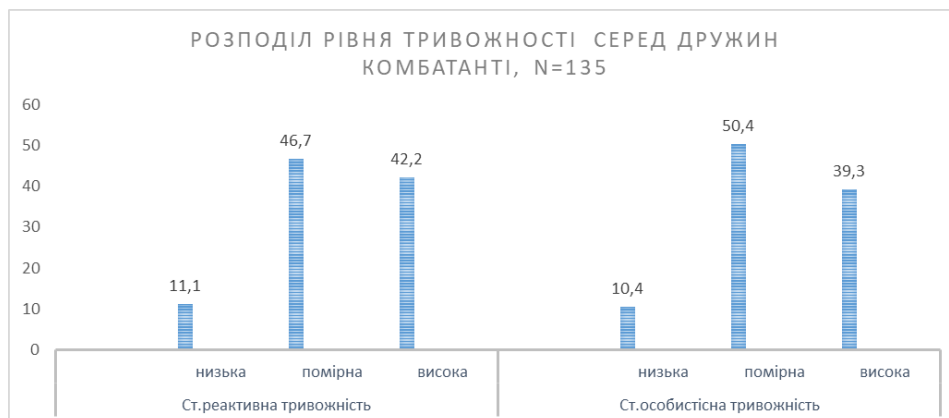

Рис. 1. Розподіл рівня тривожності серед дружин комбатантів, %

Для визначення значущих відмінностей між усіма представленими на рисунку 2 групами використано критерій Краскала-Уоллеса ($p < 0,001$ – реактивна тривожність, $p = 0,008$ – особистісна тривожність). *Що стосується рівня реактивної (ситуативної) тривожності: високий рівень* визначено у 28,10 % жінок, які є військовослужбовцями та 59,3% у жінок, які працюють не у військовій структурі, *помірний рівень* – 53,10% та 35,2%, відповідно. *Низький рівень* реактивної тривожності виявлено у 18,8% жінок військовослужбовців у порівнянні з 5,6% жінок, які працюють не у військовій структурі.

Що стосується особистісної тривожності, то високий рівень виявлено у 57% жінок, які працюють у цивільній структурі, та у 18,8% у жінок, які є військовослужбовцями, *помірний рівень* тривожності – 40,7% та 62,5% відповідно.

Серед жінок, які є військовослужбовцями висока реактивна тривожність представлена у 28,10%, висока особистісна – у 18,8%. Такі особливості можуть говорити про вплив поточних обставин, в тому числі місця роботи. *Що стосується високого рівня тривожності у жінок, які працюють не у військовій структурі, то він проявляється у приблизно у однакової кількості жінок, як по шкалі РТ – 59,3%, так і по шкалі ОТ – 57,4%.*

Особливої уваги потребують групи респондентів, представлені малою вибіркою (по 4-5 осіб): жінки, які працюють цивільними службовцями у військовій структурі, жінки, які знаходяться у декретній відпустці та жінки, які тимчасово не працюють. Оскільки кількість

опитуваних, що увійшли до цих груп незначна, ми не будемо загострювати нашу увагу на їх описі. Разом з тим, зазначимо важливість дослідження особливостей таких категорій респондентів, оскільки в межах представленої кількості суттєво виокремлюються високі показники тривожності.

Для уточнення статистично значущих відмінностей між військовими та невійськовими дружинами комбатантів, з усіх представлених груп було виокремлено групу респондентів, які не є військовими у одну групу. Таким чином *аналіз проводився серед двох груп: дружини військові (n=64) та дружини невійськові (n=67)*, загальною кількістю 129 респондентів. Порівняльний аналіз проводився за допомогою U-критерію Мана-Уїтні. За результатами аналізу виявлено статистично значущі відмінності ($p = 0,001$ - для РТ та $p < 0,001$ - для ОТ). При порівнянні показників реактивної тривожності для виокремлених груп респондентів виявилось, що: серед жінок, які є військовослужбовцями 28,10% мають високу тривожність, 53,10% - помірну та 18,8% - низьку; серед жінок, які не є військовослужбовцями 53,7% мають високу, 41,8% -помірну, та 4,5% - низьку. Серед показників особистісної тривожності дані розподілились наступним чином: жінки-військовослужбовці з високою тривожністю –18,8%, з помірною – 62,5%, з низькою –18,8%; у групі невійськових жінок 58,2% жінок мають високу тривожність, 38,8% - помірну та 3% низьку.

Як бачимо з наведених даних показники відмінності між військовими та не військовими дружинами комба-

Рис. 2. Розподіл рівня тривожності серед дружин комбатантів залежно від їхнього місця роботи, %

тантів для шести груп респондентів і для двох груп приблизно однакові. Такі результати демонструють, що серед військових жінок переважають такі, які мають «корисну» тривожність, а серед невійськових більше жінок з високою особистісною тривожністю

Цікавим фактом є те, що у групі жінок з низьким рівнем, як ситуативної, так і особистісної тривожності, виокремленій за допомогою кластерного аналізу (n=7) 6 із 7 жінок є військовослужбовцями, 1- дружина ветерана. 5 з 7 респондентів, є дружинами комбатантів, які мають досвід участі в АТО/ООС. У кількісному співвідношенні всі 5 жінок розділилися між етапами рівномірно.

На основі вище викладеного порівняльного аналізу можна зробити висновок про те, що жінки, які є самі військовослужбовцями, краще справляються із стресовими ситуаціями та викликами військового способу життя ніж жінки, що не є військовими, які тривожаться за своїх чоловіків.

Рівень тривожності жінок залежно від досвіду війни їхніх чоловіків. Порівнюючи рівень тривожності жінок військових і невійськових, варто враховувати етап розгортання, на якому перебувають їх чоловіки. Залежно від того, на якому етапі розгортання знаходяться комбатанти, респонденти розподілились наступним чином:

- 8,9% (n=12) складають дружини діючих військовослужбовців, чий чоловіки не мають досвіду АТО/ООС
- 8,9% (n=12) –дружини військовослужбовців, які

на момент опитування перебували в ООС

- 7,4% (n=10) – дружини діючих військовослужбовців, чий чоловіки мають до 3-х місяців після участі в районі ведення ООС
- 14,8% (n=20) - 4-8 місяців після участі в ООС
- 24,4% (n=33) - більше 9 місяців після участі (але не більше 2-х років)
- 31,3% (n=42) складають дружини ветеранів; 4,4% (n=6) жінок не відмітили показники, які характеризують етап розгортання

Для порівняння рівня РТ та ОТ на різних етапах розгортання бойових операцій було використано Н-критерій Краскала-Уоллеса. За результатами порівняння виявлено статистично значущі відмінності як для реактивної тривожності (p=0,029), так і для особистісної тривожності (p < 0,001). Динаміку рівня тривожності подано на рисунку 3.

На рисунку 4 ми бачимо, що найбільший відсоток жінок з високим рівнем тривожності у групі дружин, чий чоловіки перебували на момент опитування у районі ведення ООС (75% РТ та 58,3% ОТ), у дружин ветеранів (52,4% РТ і 64,3% ОТ), та у жінок, чий чоловіки мають досвід після ООС до 3-х місяців (40% РТ і 40% ОТ).

Окремо потребує уваги наявність високого рівня тривожності серед жінок, які є дружинами комбатантів без досвіду участі в АТО/ООС (22% - РТ та 16,7% - ОТ). Такий показник говорить про те, що військовий спосіб життя у сукупності з військовою операцією на сході країни стимулює тривожність та супутні емо-

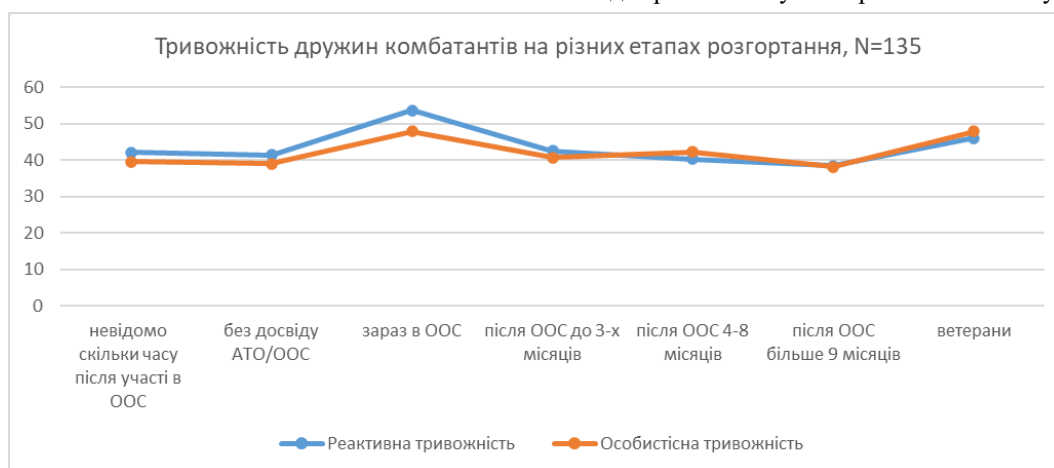

Рис. 3. Динаміка рівня реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності дружин комбатантів на різних етапах розгортання їх чоловіків, % (сірі бали)

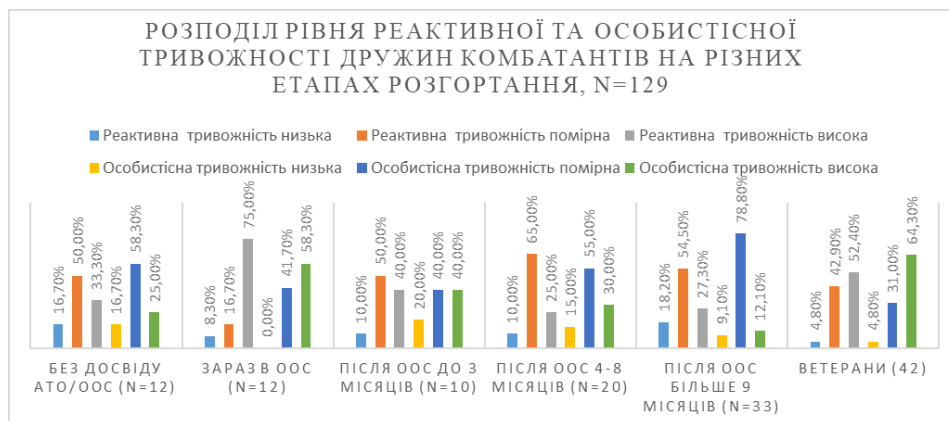

Рис. 4. Розподіл рівня реактивної та особистісної тривожності дружин комбатантів на різних етапах розгортання (%)

ції, навіть, без безпосереднього досвіду участі в АТО/ООС.

Для дослідження того, як дружини комбатантів справляються з різноманітними неприємними ситуаціями та проблемами нами було використано методіку «Індикатор копінг-стратегій» Дж. Амірхана (в адаптації Н. Сироти, В. Ялтонського), яка адаптована у психоневрологічному науково-дослідному інституті ім. В.М. Бехтерева. Методика розроблена на основі факторного аналізу різноманітних копінг-відповідей на стрес. Ідея цього опитувальника полягає в тому, що всі поведінкові стратегії, які формуються у людини в процесі життя, можна поділити на три великі групи: вирішення проблем, пошук соціальної підтримки і уникнення. Застосовуючи стратегію вирішення проблем, людина діє активно, намагається використати всі наявні ресурси аби знайти способи вирішення проблеми. Стратегія пошуку соціальної підтримки характеризується активністю, спрямованою на пошук допомоги серед друзів, сім'ї, значущих інших. Стратегія уникання – це поведінкова стратегія, відповідно до якої людина прагне відійти від вирішення проблем та уникає контакту з оточуючою дійсністю. Така стратегія спрямована на подо-

лання або зниження дистресу під час стресової ситуації, зазвичай притаманна людям, у яких недостатньо навичок активного вирішення проблем. Разом з тим, адекватне застосування залежить від конкретної стресової ситуації, віку, і стану ресурсів особистості. Найбільш ефективним є використання всіх трьох стратегій залежно від ситуації: іноді людина може впоратися сама, іноді потребує зовнішньої допомоги, іноді уникає вирішення проблеми, аналізуючи розвиток ситуації. Метою застосування було вивчення домінуючих поведінкових стратегій подолання стресу у жінок з різним рівнем тривожності.

Для виявлення зв'язків між рівнем тривожності та копінг-стратегіями було проведено кореляційний аналіз за допомогою коефіцієнту кореляції Спірмена. Результати аналізу викладено у таблиці 1. З таблиці бачимо, що сильних статистично значущих зв'язків не виявлено. Додатково проведено порівняльний аналіз, результати якого представлено в таблиці 2.

З порівняльного аналізу видно, що серед жінок з високою особистісною тривожністю 32%,7 мають дуже низький рівень використання стратегії розв'язання проблем, 34,7% - високий рівень. Серед жінок з ви-

Таблиця 1.
Порівняння кореляційних зв'язків між показниками рівня тривожності та показниками індикаторів копінг-стратегій (n=130)

	Копінг-стратегія розв'язання проблем	Копінг-стратегія пошук соціальної підтримки	Копінг-стратегія уникнення проблем
Реактивна (ситуативна) тривожність	-0,131 p = 0,069	-0,099 p = 0,130	0,038 p = 0,332
Особистісна тривожність	-0,109 p = 0,108	0,016 p = 0,427	0,167* p = 0,029

Таблиця 2.

Порівняння показників тривожності та індикаторів копінг-стратегій (n=130)

	Рівень	Особистісна тривожність, %			Реактивна тривожність, %		
		низька	помірна	висока	низька	Помірна	Висока
Копінг-стратегія розв'язання проблем	дуже низький	0	35,8	32,7	6,7	29	39,6
	низький	7,1	6	6,1	6,7	8,1	3,8
	середній	21,4	35,8	26,5	33,3	37,1	22,6
	високий	71,4	22,4	34,7	53,3	25,8	34
Копінг-стратегія уникнення проблем	дуже низький	92,9	80,6	69,4	80	79	75,5
	низький	0	9	18,4	0	12,9	13,2
	середній	7,1	9	8,2	20	6,5	7,5
	високий	0	1,5	4,1	0	1,6	3,8
Копінг-стратегія пошук соціальної підтримки	дуже низький	57,1	68,7	63,3	60	61,3	71,7
	низький	21,4	16,4	14,3	13,3	21	11,3
	середній	14,3	3	12,2	13,3	6,5	7,5
	високий	7,1	11,9	10,2	13,3	11,3	9,4

сокою реактивною тривожністю 39,6% мають дуже низький рівень і 34% - високий. З такого розподілу можна зробити висновок, що жінки з високою тривожністю частіше або спрямовані на вирішення проблем або ні. Середній рівень орієнтації на вирішення проблем зустрічається у жінок з помірною тривожністю, високий – у жінок з низькою.

Представлені у таблиці результати за шкалою «копінг-стратегія уникання проблем» демонструють, що у респондентів з високим рівнем РТ та з високим рівнем ОТ дуже низький рівень застосування стратегії зустрічається частіше ніж високий і середній (75,5% РТ та 69,4% ОТ). Серед жінок з низьким рівнем тривожності низький рівень застосування стратегії уникання зустрічається ще частіше (80% РТ, 92% ОТ). Як бачимо з розподілу, дружини з високим рівнем тривожності частіше використовують стратегію уникання проблем та не включаються у їх вирішення.

Цікавим фактом є те, що рівень стратегії уникання проблем для всіх рівнів реактивної тривожності однаково низький (зустрічається серед 75-80% жінок). Такі показники можуть говорити про те, що для жінок цієї вибірки у цілому не характерно справлятися з труднощами та проблемами шляхом стратегії уникання. Також ці психологічні особливості можуть пояснюватися ефектом соціальної бажаності, коли жінка в культурі військової сім'ї має брати на себе зобов'язання з

розв'язання проблем, що виникають за тимчасової відсутності чоловіка-воїна.

За шкалою «копінг-стратегії пошуку соціальної підтримки» серед досліджуваних, які мають високий рівень реактивної тривожності, та тих, які мають високий рівень особистісної тривожності, наявний суттєвий відсоток жінок, які мають дуже низький рівень пошуку соціальної підтримки (71,7% РТ і 63,3% ОТ). Варто зазначити, що серед жінок, які мають помірну тривожність, також виявлено великий відсоток тих, які мають дуже низький рівень застосування цієї стратегії (61,3% РТ, 68,7% ОТ). Серед групи респондентів з низьким рівнем тривожності відсоток жінок, які мають дуже низький рівень використання стратегії пошуку соціальної підтримки, характерний для 57% ОТ та 60% РТ).

Жінки з дуже низьким рівнем особистісної тривожності, які використовують соціальну підтримку для вирішення проблем, представлені у більшій кількості (13,3%) ніж жінки з низьким рівнем особистісної тривожності. Також з таблиці 2 бачимо, що серед жінок з низькою реактивною тривожністю більше таких, які звертаються за соціальною підтримкою для вирішення проблем (13,3%) у порівнянні з помірною (11,3%) та високою (9,4%).

Проаналізувавши у таблиці 2 сукупність низького та дуже низького рівня і середнього та високого,

бачимо, що серед жінок з помірним рівнем РТ і ОТ більше тих, майже не звертаються за зовнішньою допомогою при вирішенні проблем (85,1% ОТ, 83% РТ – низькі рівні, 17,8% Р, 14,9% ОТ – середній і високий).

На основі проведеного аналізу можна зробити висновки, що серед жінок з низькою РТ – більше таких, які залучають зовнішню допомогу аніж серед жінок з високою РТ. Серед жінок з високою ОТ, приблизно, така ж сама кількість залучає соціальну підтримку для вирішення проблем, які і серед жінок з низькою ОТ. Жінки з помірною РТ і ОТ, зовнішню підтримку майже не залучають. Пошук соціальної підтримки – це страте-

цією на пошук компромісу та зв'язки між особистісною тривожністю і гармонійністю комунікаційних орієнтацій у цілому. Представлені результати демонструють, що при збільшенні рівня особистісної тривожності децю зменшується рівень орієнтації на пошук компромісу та гармонійність комунікаційних орієнтацій і навпаки, при зменшенні рівня тривожності гармонійність комунікацій збільшується.

При порівняльному аналізі рівня тривожності і мотиваційних орієнтацій за допомогою Н-критерія Краскала-Уоллеса виявлено значущі відмінності, які представлено у таблиці 4 Порівняльний аналіз тривожності

Таблиця 3.

Порівняння кореляційних зв'язків між показниками рівня тривожності і мотиваційними орієнтаціями міжособистісних комунікацій (n=130)

	Орієнтація на прийняття партнера	Орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера	Орієнтація на пошук компромісу	Гармонійність комунікаційних орієнтацій
Реактивна (ситуативна тривожність)	-0,216 p = 0,013	-0,230 p = 0,008	-0,225 p = 0,01	-0,228 p = 0,009
Особистісна тривожність	-0,241 p = 0,006	-0,288 p = 0,001	-0,306 p < 0,001	-0,319 p < 0,001

гія, яка найменше виражена саме в тих жінок, які найбільше її потребують. Тобто, зростання тривожності значно блокує пошук соціальної підтримки у жінок (хоча це не лінійний прямий зв'язок, а показово лише для певної підгрупи опитаних жінок), а відтак, це може розглядатися як важливий напрям організації соціально-психологічної підтримки сім'ям військовослужбовців.

Для виявлення зв'язків між рівнем тривожності

з мотиваційними орієнтаціями у міжособистісних комунікаціях подано в таблиці 5.

З таблиці видно, що показник за шкалою «орієнтація на прийняття партнера», який показує прагнення до спілкування, що ґрунтується на взаємодовірі, уважному ставленні, та щирій повазі один до одного, найвищий серед жінок з низькою реактивною (93%) та особистісною тривожністю (100%). Також цікавим

Таблиця 4.

Значущі відмінності між показниками тривожності та мотиваційними орієнтаціями в міжособистісних комунікаціях дружин комбатантів (n=130)

	Орієнтація на прийняття партнера	Орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера	Орієнтація на пошук компромісу	Гармонійність комунікаційних орієнтацій
Реактивна тривожність	p = 0,009	p = 0,009	p = 0,009	p = 0,01
Особистісна тривожність	p = 0,002	p < 0,001	p < 0,001	p < 0,001

та рівнем орієнтації дружин на прийняття партнера, його розуміння та пошук компромісів і рівнем гармонійності комунікацій у цілому також проведено кореляційний аналіз (коефіцієнт кореляції Спірмена). Результати представлено у таблиці 3. Як бачимо, зв'язки між показниками обернені, статистично значущі, хоча досить слабкі.. Нашу особливу увагу привертають зв'язки між показниками особистісної тривожності та орієнта-

фактом є, що серед жінок з високим рівнем тривожності відсоток таких, які мають високий рівень «орієнтації на прийняття партнера» менший ніж серед жінок з низькою та помірною тривожністю. Тобто жінки з низьким рівнем тривожності частіше мають вищий рівень взаємодовіри, уважного ставлення та поваги один до одного у стосунках з партнером.

Показники за шкалою «орієнтація на адекват-

Таблиця 5.

Порівняння показників рівня тривожності відповідно до рівня мотиваційних орієнтацій міжособистісних комунікацій дружин комбатантів, (n=130)

	Рівень	Реактивна тривожність, %			Особистісна тривожність, %		
		Низька	Помірна	Висока	Низька	Помірна	Висока
Орієнтація на прийняття партнера	Низька	6,7	29	37,7	0	31,3	36,7
	середня	0	17,7	15,1	0	14,9	18,4
	висока	93,3	53,2	47,2	100	53,7	44,9
Орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера	низька	6,7	29	35,8	0	31,3	34,7
	середня	6,7	21	24,5	0	17,9	30,6
	висока	86,7	50	39,6	100	50,7	34,7
Орієнтація на пошук компромісу	низька	13,3	29	35,8	0	32,8	34,7
	середня	40	58,1	56,6	28,6	56,7	61,2
	висока	46,7	8	7,5	71,4	10,4	4,1
Гармонійність комунікаційних орієнтацій	Низька	6,7	12,9	35,8	0	31,3	34,7
	середня	20	30,6	34	7,1	26,9	42,9
	висока	73,3	40,3	30,2	92,9	41,8	22,4

ність сприйняття і розуміння партнера», яка говорить про прагнення до створення гарних взаємовідносин та всебічного обговорення проблем, що виникають і врахування різних точок зору, вищі серед жінок, які мають низький рівень реактивної (86,7%) та особистісної тривожності, (100%), а найбільший відсоток жінок з низьким рівнем «орієнтації на адекватність сприйняття і розуміння партнера» серед жінок з високою реактивною (35%) та особистісною тривогою (34%). *Такі результати аналізу свідчать про те, що стосунки, при яких партнери мають всебічне обговорення проблем, та врахування різних точок зору при їх вирішенні – частіше формуються у подружжі, коли дружина має низький рівень тривожності.*

Високий рівень показників за шкалою «орієнтація на досягнення компромісу», що показує прагнення регулювати розбіжності, поступаючись чимось в обмін на поступки іншого та пошук середніх рішень, серед жінок з низькою реактивною тривожністю зустрічається рідше (46,7%), ніж серед жінок з низькою особистісною тривогою (71,4%).

Низький рівень «орієнтації на досягнення компромісу» частіше зустрічається серед жінок з високим рівнем реактивної (35,8%) та особистісної (34,7%) тривоги. *Отже краще регулювання розбіжностей у спілкуванні та досягнення компромісу у більшій мірі притаманні дружинам комбатантів, які мають низький рівень тривожності. Тобто, особливості комунікативного процесу та особистісна і ситуативна тривож-*

ність є взаємопов'язаними, що підтверджує доцільність іще одного напрямку побудови системи соціально-психологічної підтримки дружин комбатантів.

Як бачимо з таблиці 1, високий рівень показників абсолютної «гармонійності комунікаційних орієнтацій» характерний для більшої кількості жінок з низьким рівнем реактивної (73,3%) та особистісної (92,9%) тривожності, а при високому рівні тривожності у жінок частіше проявляється низький рівень «гармонійності комунікаційних орієнтацій» (35,8% -РТ та 34,7% - ОТ). *Тобто бачимо, що високий рівень гармонійної комунікації з партнером у цілому, частіше притаманний жінкам з низьким рівнем тривожності, а жінки з високим рівнем тривожності частіше мають нижчу гармонійність комунікації. Допомога у зменшенні рівня тривожності у дружин комбатантів буде сприяти підвищенню гармонійності подружнього спілкування, що включає як орієнтацію на прийняття партнера, так і адекватність його сприйняття та розуміння і пошук компромісу.*

Зв'язок тривожності дружин із гармонійністю спілкування може говорити про ознаки вторинної травматизації жінок. Численні закордонні емпіричні дослідження ознак вторинної травматизації у дружин комбатантів (Mansfield, 2010; Herzog, 2011) та порівняння показників здоров'я дружин ветеранів з ПТСР і без ПТСР у різних зарубіжних країнах (Рубук Л. А., 2016). включають вимірювання рівня тривожності за допомогою різних методик. Підвищений рівень тривожності, депресії, соматичних показників частіше зустрічається

Таблиця 6.

Порівняння кореляційних зв'язків між тривожністю дружин комбатантів та їхніх сприйняттям емоційного стану чоловіків як бар'єру комунікації (n=135)

	Мені важко знайти спільну мову з чоловіком	Я відчуваю супротив чоловіка отримати мою допомогу	Я помічаю, що чоловік засмучений, але говорити зі мною про те, що з ним, він не хоче
Реактивна тривожність	0,132 p = 0,126	0,201 p = 0,019	0,101 p = 0,244
Особистісна тривожність	0,398 p = 0	0,404 p = 0	0,313 p = 0

у дружин комбатантів, які мають ПТСР. У цій роботі ми не досліджуємо психоемоційний стан чоловіків, тому не можемо говорити, що високий рівень тривожності напряму пов'язаний із клінічними показниками здоров'я чоловіка. Але результати порівняння показників тривожності з різними етапами розгортання дозволяють нам робити висновки про вплив досвіду війни чоловіка на індивідуально-психологічні особливості дружин.

Для уточнення суб'єктивного сприйняття дружинами комбатантів емоційного стану їхніх чоловіків як бар'єру подружньої комунікації, при опитуванні нами було запропоновано кілька тверджень:

- «Мені важко знайти спільну мову з чоловіком»
- «Я відчуваю супротив чоловіка отримати мою допомогу»
- «Я помічаю, що чоловік засмучений, але говорити зі мною про те, що з ним, він не хоче»

На кожне твердження пропонувалося вибрати

один з варіантів відповіді: «дуже часто», «часто», «іноді», «рідко», «ніколи». За допомогою коефіцієнта кореляції Спірмена ми проаналізували зв'язок між тривожністю та відповідями на зазначені твердження, результати якого представлені в таблиці 6. Як видно з таблиці 6, існує статистично значущий прямий зв'язок між особистою тривожністю та сприйняттям емоційного стану чоловіка, як бар'єру подружньої комунікації, що може говорити про збільшення особистісної тривожності при посиленні відчуття супротиву у комунікації зі сторони чоловіка.

Порівняльний аналіз подано в таблиці 7. Із представленого аналізу можемо бачити, яким саме чином прояви ізоляційної поведінки чоловіка пов'язані з рівнем тривожності жінки: 1) 26,4% жінок з високим рівнем особистісної тривожності відповіли на твердження про супротив отримання допомоги як «часто» та «дуже часто», 34 % - відповіли «іноді»; 2) 34% жінок з високою особистісною тривожністю на твердження

Таблиця 7.

Порівняльний показників рівня тривожності дружин комбатантів та їхніх сприйняттям емоційного стану чоловіків як бар'єру комунікації (n=135)

		Особистісна тривожність, %			Реактивна тривожність, %		
		низька	помірна	висока	низька	помірна	висока
Супротив отримати допомогу	ніколи	64,3	27,9	11,3	53,3	23,8	19,3
	рідко	28,6	32,4	26,4	33,3	31,7	26,3
	іноді	7,1	26,5	34	13,3	30,2	28,1
	часто	0	7,4	13,2	0	11,1	8,8
	дуже часто	0	0	13,2	0	0	12,3
Засмучений, але не хоче говорити про це	ніколи	50	27,9	9,4	40	23,8	15,5
	рідко	21,4	33,8	30,2	20	34,9	29,8
	іноді	21,4	17,6	22,6	33,3	23,8	12,3
	часто	0	7,4	15,1	0	7,9	14
	дуже часто	7,1	5,9	18,9	6,7	6,3	17,5
Важко знайти спільну мову	ніколи	64,3	19,1	9,4	40	17,5	17,5
	рідко	35,7	39,7	22,6	40	38,1	24,6
	іноді	0	29,4	47,2	20	31,7	38,6
	часто	0	2,9	7,5	0	4,8	5,3
	дуже часто	0	2,9	9,4	0	4,8	7

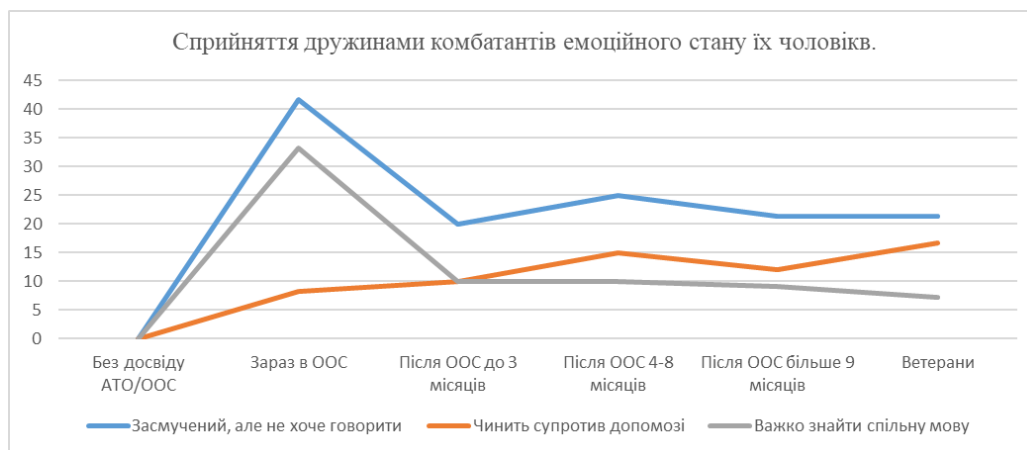

Рис. 5. Сприйняття дружинами комбатантів емоційного стану їхніх чоловіків як бар'єру комунікації на різних етапах розгортання, %

про небажання чоловіка ділитися щодо причин суму, відповіли «часто» та «дуже часто», 22,6% - відповіли «іноді»; 3) 16,9% жінок з високим рівнем особистісної тривожності на твердження «важко знайти спільну мову з чоловіком» відповіли «часто» та «дуже часто» та 47,2% - відповіли «іноді».

Зміни сприйняття дружинами комбатантів емоційного стану їхніх чоловіків як бар'єру подружньої комунікації відповідно до етапів розгортання представлено на рисунку 5. у вигляді динаміки відповідей «часто» і «дуже часто».

З рисунку 5 ми бачимо, що найбільший відсоток жінок, які відповіли «часто» і «дуже часто» на твердження «Мені важко знайти спільну мову з чоловіком» (33,3%) та «Я помічаю, що чоловік засмучений, але говорити зі мною про те, що з ним, він не хоче» (41,7%) знаходиться серед тих, чий чоловіки на момент опитування перебували у районі ведення ООС. Цікавим фактом є те, що серед представниць цієї групи найменший відсоток тих (8,3%), які відповіли «часто» і «дуже часто» на твердження «Я відчуваю супротив чоловіка отримати мою допомогу» у порівнянні з жінками, чий чоловіки знаходяться на інших етапах розгортання, і особливо з дружинами ветеранів, серед яких найбільший відсоток тих (16,7%), які відповіли «часто» і «дуже часто» на це твердження.

Результати цього аналізу демонструють, на нашу думку, що жінки з низькою тривожністю, майже ніколи не відчувають супротив чоловіка отримати допомогу, дуже рідко мають ситуації, коли чоловік засму-

чений, але не хоче говорити про це та, переважно, не мають ситуацій, коли важко знайти спільну мову з чоловіком. Жінки з високим рівнем тривожності частіше зазначають, що важко знайти спільну мову з чоловіком, особливо на етапі розгортання бойових операцій безпосередньо в зоні бойових дій.

Рекомендації. Враховуючи вище викладений аналіз, можна зробити висновок, що постійна соціально-психологічна робота з членами сімей військовослужбовців, зокрема дружинами комбатантів, має бути спрямована на зниження їхнього рівня тривожності на кожному етапі розгортання з відповідною підтримкою ефективних стратегій копінгу, зокрема пошуку соціальної підтримки, та гармонізації подружньої комунікації. Жінки, які не є військовими, потребують більшої соціально-психологічної підтримки протягом всіх етапів розгортання, ніж дружини, які є військовослужбовцями. Особливу увагу варто звернути на необхідність підтримки дружин комбатантів під час виконання їхніми чоловіками завдань у зоні бойових дій, оскільки саме на цьому етапі жінки відчувають найбільший рівень тривожності, в тому числі дружини, які є військовослужбовцями. Для цього суб'єктам надання соціально-психологічної підтримки потрібно здійснювати заходи не лише точкової допомоги таким жінкам у разі виникнення гострої необхідності при запиті дружини чи бійця, але й надавати соціально-психологічну підтримку на регулярній основі – для запобігання імовірним негативним емоційним явищам. Варто зазначити, що простого інформування дружин комбатантів щодо

проявів бойового стресу та ознак ПТСР на етапі повернення військовослужбовців із району ведення бойових дій, виявляється недостатньо для гармонізації подружнього спілкування, про що свідчать отримані результати дослідження. Враховуючи високий показник тривожності жінок саме під час перебування чоловіка в районі ООС та блокування тривожністю пошуку соціальної підтримки, жінкам протягом усього періоду виконання чоловіком службово-бойових завдань у районі ведення бойових дій потрібна інституційно організована соціально-психологічна підтримка, яка б включала як допомогу із соціальними питаннями так і допомогу з регуляцією емоційних станів.

Висновки: За результатами дослідження виявлено, що близько 50% дружин комбатантів серед опитуваних мають помірний рівень тривожності та близько 40% жінок мають високий рівень тривожності. У цілому, дружини комбатантів, які є військовослужбовцями, мають нижчий рівень тривожності у порівнянні з тими, які не працюють у військовій структурі. Найбільший показник тривожності зафіксовано у дружин, чії чоловіки виконують завдання в районі ведення ООС, що підтверджує результати зарубіжних досліджень. Жінки з високим рівнем реактивної тривожності рідко звертаються за зовнішньою допомогою для вирішення проблем та частіше використовують стратегію уникання проблем. Жінки з помірною тривожністю (РТ і ОТ) майже не залучають зовнішню підтримку при вирішенні складних ситуацій. При збільшенні рівня особистісної тривожності дещо зменшується рівень орієнтації на пошук компромісу та гармонійність комунікаційних орієнтацій і навпаки, при зменшенні рівня тривожності гармонійність комунікацій збільшується.

Виокремлюючи індивідуально-психологічні характеристики, які притаманні жінкам з низькою тривожністю, можна зазначити наступні: 1) майже ніколи не відчувають супротив чоловіка отримати допомогу, дуже рідко мають ситуації, коли чоловік засмучений, але не хоче говорити про це, переважно не мають ситуацій, коли важко знайти спільну мову з чоловіком; 2) мають високий показник прагнення до спілкування, що ґрунтується на взаємодовірі, уважному ставленні, та ширій повазі один до одного, високий показник прагнення до створення гарних взаємостосунків та всебічного обго-

ворення проблем, що виникають з врахуванням різних точок зору та високий показник прагнення регулювати розбіжності, поступаючись чимось в обмін на поступки іншого; 3) дуже рідко вирішують проблеми, використовуючи стратегію уникання, частіше, порівняно з іншими, звертаються за соціальною підтримкою для розв'язання проблем.

Перспективи дослідження полягають у вивченні більш широкого спектру показників, які впливають на психологічний стан дружин комбатантів, зокрема таких, як: досвід звернення за допомогою та наявність інформації про те, куди можна звернутися за допомогою; частота та емоційне забарвлення спілкування з чоловіком під час його перебування в районі ведення бойових дій; потреби жінок з різними індивідуально-психологічними характеристиками відповідно до етапів розгортання їх чоловіків.

References (Transliteration):

- Agaev, N. A., & Floranskaya, O. V. (2003). Problema psikhologicheskogo obespecheniya psikhicheskogo zdorovya voyennosluzhashchikh i chlenov ikh semey [The problem of psychological maintenance of mental health of servicemen and members of their families]. *Ekolohichna psikhologhiia v Ukraini*. Retrieved from <https://bit.ly/2KiljcM> [in Russian].
- Ahaiev, N. A., Kokun, O. M., Pishko, I. O., Lozinska, N. S., Ostapchuk, V. V., & Tkachenko, V. V. (2016). Zbirnyk metodyk dlia diahnostryky nehatyvnykh psykhychnykh staniv viiskovosluzhbovtiv. *Metodychny posibnyk*. [Collection of methods for diagnostics of negative mental states of servicemen. Methodical guide]. Kyiv: NDTS HP ZSU. [in Ukrainian].
- Aleshchenko V. I., Bezbakh V. H., Vasylenko S. V., Vylko V. M., Herasymenko M. V. ...Stasyuk V. V. (Eds.). (2012). *Moral'no-psykholohichne zabezpechennya u Zbroynykh Sylakh Ukrainy*. *Pidruchnyk: u 2 ch. CH.1* [Moral and psychological support in the Armed Forces of Ukraine. Tutorial: at 2 h Part 1.]. Kyiv: NUOU. Vzyato z <http://bit.ly/2sB0Uen> [in Ukrainian].
- Allen, E. S., Rhoades, G. K., Stanley, S. M., & Markman, H. J. (2011). On the home front: Stress for recently deployed Army couples. *Family Process, 50*(2), 235-246
- Andrea L. Joseph & Tamara D. Afifi (2010). Military Wives' Stressful Disclosures to Their Deployed Husbands: The Role of Protective Buffering <https://doi.org/10.1080/00909882.2010.513997>
- Angelis, K., & Segal, M. (2015). Transitions in the military and the family as greedy institutions: Original concept and current applicabil-

- ity. In R. Moelker, M. Andres, G. Bowen & P. Manigart (Eds.), *Military families and war in the 21st century: Comparative perspectives* (pp. 21–39). London: Routledge
- Burrell, L. M., Adams, G. A., Durand, D. B., & Castro, C. A. (2006). The impact of military lifestyle demands on well-being, army, and family outcomes. *Armed Forces & Society*, 33, 43–58. <https://doi.org/10.1177/0002764206288804>
- Chartier A. (2019). The Mapping and Gaps Analysis of Services for Military Families Report. Retrieved from <http://bit.ly/2P6b520>.
- Chandra, A., Lara-Cinisomo, S., Jaycox, L. H., Tenielian, T., Burns, R. M., Ruder, T., & Han, B. (2010). Children on the homefront: The experience of children from military families. *Pediatrics*, 125, 13–22. <https://doi.org/10.1542/peds.2009-1180>
- Easterling, B., & Knox, D. (2010). Left behind: How military wives experience the deployment of their husbands. *Journal of Family Life*. Retrieved from <http://www.journaloffamilylife.org>
- Elisa Borah & Brooke Fina (2017) Military spouses speak up: A qualitative study of military and Veteran spouses' perspectives. <https://doi.org/10.1080/10522158.2017.1284702>
- Ender, M. G. (2006). Voices from the backseat: Demands of growing up in military families. In C. A. Castro, A. B. Adler & C. A. Britt (Eds.), *Military life: The psychology of serving in peace and combat* (Vol. 3, pp. 138–166). Bridgeport, CT: Praeger Security International.
- Fetiskin N.P., Kozlov V. V., Manujlov G.M. (2002). *Soczial'no-psykholohicheskaya diagnostika razvitiya lichnosti i maly'kh grupp*. [Socio-psychological diagnostics of the development of personality and small groups]. Moskva.: Yzd-vo Ynstitutu psykhoterapy, 490. Retrieved from bit.ly/34Or642
- Figley, C. (1993). Coping with stressors on the home front. *Journal of Social Issues*, 49, 51–71.
- Green, S., Nurius, P. S., & Lester, P. (2013). Spouse psychological well-being: A keystone to military family health. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 23(6), 753–768. [doi:10.1080/10911359.2013.795068](https://doi.org/10.1080/10911359.2013.795068)
- Herzog, Joseph & Everson, Ronald & Whitworth, James. (2011). Do Secondary Trauma Symptoms in Spouses of Combat-Exposed National Guard Soldiers Mediate Impacts of Soldiers' Trauma Exposure on Their Children?. *Tradition-a Journal of Orthodox Jewish Thought*. 28. [10.1007/s10560-011-0243-z](https://doi.org/10.1007/s10560-011-0243-z).
- Hozuvatenko H. O. (2010). Analiz chynnykiv, shcho vplyvayut' na moral'no-psykholohichne zabezpechennya viys'kovosluzhbovtstv sluzhby za kontraktom Zbroynykh syl Ukrainy u myrotvorchykh operatsiyakh. [Analysis of factors affecting the moral and psychological support of military service contracted by the Armed Forces of Ukraine in peacekeeping operations]. *Visnyk Natsional'noho universytetu "L'viv's'ka politekhnika"* № 670: Derzhava ta armiya, s. 188–194 Vzyato z <https://bit.ly/2XOMrJu> [in Ukrainian].
- Il'in E.P. (2004). *Psikhologiya individual'ny'kh razlichij*. [Psychology of individual differences]. SPb.: Piter, 701. Retrieved from <https://www.klex.ru/63f> [in Russian].
- Joseph, A. L., & Affi, T. D. (2010). Military wives' stressful disclosures to their deployed husbands: The role of protective buffering. *Journal of Applied Communication Research*, 38(4), 412–434.
- Kapos'oz H. V., Rozumnyy O. D. (2011). *Psykholohichni aspekty moral'no-psykholohichnoho zabezpechennya dii myrotvorchykh pidrozdiliv Zbroynykh syl Ukrainy*. [Psychological aspects of moral and psychological support for the actions of the peacekeeping units of the Armed Forces of Ukraine] *Visnyk Natsional'noho universytetu oborony Ukrainy*, vyp. 4 (23), 130–135. [in Ukrainian].
- Larsen, J. L., Clauss-Ehlers, C. S., & Cosden, M. A. (2015). An exploration of army wives' responses to spousal deployment: Stressors and protective factors. *Couple and Family Psychology: Research and Practice*, 4(4), 212–228. <https://doi.org/10.1037/cfp0000049>
- Logan K. V (1987). Emotional cycle of deployment. *Proceedings. February*, 43–47. Retrieved from <https://bit.ly/2RRcxHL>
- Mansfield, A., Kaufman, J., Marshall, S., Bradley, G., Morrissey, J., & Engel, C. (2010). Deployment and the use of mental health services among U.S. army wives. *New England Journal of Medicine*, 362(2), 101–109.
- Markova M. V., Rosins'kyj Gh. S. (2018) *Porushennja zdorov'ja sim'ji demobilizovanykh vijs'kovosluzhbovciv - uchasykiv ATO: psykhopatolohichnyj, psykholohichnyj, psykosocialnyj i simejnyj vymiry problem* [Violation of health of family of demobilized military personnel - members of ATO: psychopathological, psychological, psychosocial and family dimensions of the problem] *Ukrains'kyj visnyk psykhonevrologiji*, 1(94), 78–82.
- Melissa Storms (2014) *Dissertation «Wives Left Behind: Factors that Impact Active Duty Wives' Psychological Well-being while Experiencing Deployment-Related Separation»* The Ohio State University. Retrieved from <https://bit.ly/2xxJxOz>
- Molly Clever, David R. Segal (2013) *The Demographics of Military Children and Families The Future of Children* Princeton University Volume 23, Number 2, Fall 2013 pp. 13–39 DOI:10.1353/foc.2013.0018
- Nakaz Komanduvacha Natsionalnoi hvardii Ukrainy № 555 “Pro zatverdzhennia Instruksii z orhanizatsii psykholohichnoho suprovodu vykonannia sluzhbovo-boiovykh zavdan osobovym skladom Natsionalnoi hvardii Ukrainy” (2017) [Order of the Commander of the National Guard of Ukraine No. 555 “On Approval of the Instruction on the Organization of Psychological Support of Performing Service-Combat Tasks by the Personnel of the National Guard of Ukraine]. K., 34 [in Ukrainian].

- Naidonova L.A. (2018). Postravmatychni stresovi rozlady (PTSR) u druhomu pokolinni: yak batko vojn mozhe dopomohty synu dolaty ryzyky vtorynnoi travmatyzatsii.[Post-traumatic stress disorder (PTSD) in the second generation: how a warrior father can help his son overcome the risks of secondary trauma]. Materialy III Mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii «Viiskova psykholohiia u vymirakh viiny i myry: problemy, dosvid, perspektyvy». K.: KNU imeni Tarasa Shevchenka, 109-113 [in Ukrainian]
- «7 osnovnykh prychnyn zvilnennia z ZSU – doslidzhennia» (2018). [7 main reasons for dismissal from the Armed Forces –study]. Ukrainian Military Pages. Vzyato z <https://bit.ly/2RQYQsj> [in Ukrainian]
- Pincus, S., Leiner, B., Black, N., & Singh, T. W. (2011). The impact of deployment on military families and children. In E. C. Ritchie (Ed.), *Combat and Operational Behavioral Health* (pp.487–501). Washington DC: Office of The Surgeon General at TMM Publications.
- Prachi B, Pande L (2017), Psychological Well-Being as a Correlate of Physical Well-Being among the Spouses of Indian Armed Force Personnel, *International Journal of Indian Psychology*, Volume 4, Issue 2, DOI: 10.25215/0402.119
- R. Blaine Everson, Carol Darling, Joseph Herzog, Charles R. Figley and Dione King (2017). *Quality of life among U.S. Army spouses during the Iraq war.*. Taylor & Francis Group, LLC.
- Rybyk L. A. (2016). Vtorynnyj postravmatychnyj stresovyj rozlad u druzhyn uchasnykiv bojovykh dij [Secondary post-traumatic disorder of wives of combatants] *Jurydychna psykholohija*, 2 (19), 148–156.
- Sheppard, S. C., Malatras, J. W., & Israel, A. C. (2010). The impact of deployment on US military families. *American Psychologist*, 65, 599–609. <https://doi.org/10.1037/a0020332>
- SteelFisher, G. K., Zaslavsky, A. M., & Blendon, R. J. (2008). Health-related impact of deployment extensions on spouses of active duty Army personnel. *Military Medicine*, 173(3), 221-229
- Shunko Ye. Ye., Bielova O. O. (2015). Osobystisna i reaktivna tryvozhnist u materiv, shcho narodily ditei z duzhe maloiu ta nadzvychnoiu maloiu masoiu tila [Personal and reactive anxiety in mothers, who gave birth to very young children and extremely low body weight]. *Sovremennaya pediatriya*, 7(71):119-122. doi10.15574/SP.2015.71.119
- Van Breda, A.D. (1997). Experience of routine husband absences in the South African Navy. *Social Work/Maatskaplike Werk*, 33(2), 154-164. Retrieved from <https://bit.ly/2VEUdmp>
- «V Ukraini na obliku mayzhe 370 tysyach uchasnykiv boyovykh dij» (2019). ["Nearly 370,000 combatants registered in Ukraine"]. *Ukrinform*. Vzyato z <http://bit.ly/2Y6XNGK> [in Ukrainian].
- Walsh, F. (2003). Family resilience: A framework for clinical practice. *Family Process*, 42,1-18. <https://doi.org/10.1111/j.1545-5300.2003.00001.x>.
- Wood, S., Scarville, J., & Gravino, K. S. (1995). Waiting wives: Separation and reunion among Army wives. *Armed Forces & Society*, 21(2), 217-236.
- Zakon Ukrainy «Pro osoblyvosti derzhavnoyi polityky iz zabezpechennya derzhavnoho suverenitetu Ukrainy na tymchasovo okupovanykh terytoriyakh u Donec"kij ta Luhans"kij oblastiakh» "№ 2268-19 (2018). [Law of Ukraine "On the peculiarities of state policy on ensuring the state sovereignty of Ukraine in temporarily occupied territories in the Donetsk and Luhansk oblasts"№ 2268-19]. Vzyato z: <https://bit.ly/2RSazqy>. [in Ukrainian]

Natalia Umerenkova

Researcher at the Laboratory of Psychology of Mass Communication and Media Education, Institute of Social and Political Psychology, the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv (Ukraine)

THE INDIVIDUAL PSYCHOLOGICAL FEATURES OF COMBATANTS' WIVES WHOSE HUSBANDS HAD DIFFERENT WAR EXPERIENCES

ABSTRACT

The article analyzes the empirical study on individual psychological characteristics of combatants' wives. We studied women whose husbands participated at the anti-terrorist operation at the East of Ukraine (before, during and after their husbands' deployment). The sample included 135 combatants' wives (n = 135), including wives of working military personnel (n = 92) and veterans (n = 42). Their husbands were serving or had served at the Armed Forces of Ukraine (n = 89), at the National Guard of Ukraine (n = 36), at the State Border Guard Service of Ukraine (n = 5) and other entities (n = 2). The article analyzed the following parameters: personal and reactive anxiety of combatants' wives, their coping strategies, motivational orientation in interpersonal communications, signs of their secondary traumatization on different stages of their husband's deployment. Differences of wives who were military personnel or did not worked at military bodies were analysed as well. In general, about 50% of combatants' wives had moderate anxiety and about 40% had high anxiety. The relation between anxiety and coping indicators was identified along with the wives' desire to accept their partners, to understand them and find compromises. Low anxiety went

with better understanding and acceptance of a partner, willingness to find compromises and, generally, with more harmonious communications. On the contrary, women with high or moderate anxiety sought less often for social support for solving their difficulties. The article makes conclusions about the characteristics helping to decrease anxiety of combatants' wives at different stages of their husbands' deployment. The recommendations concerning social and psychological support are offered, they can be used in the military or other organisation assisting veterans and their families, wives. Despite some limitations which have to be noticed, these results have important data for further research. Considering lack of the studies in this area in Ukraine, this one can be definitely used to improve the system of social and psychological support for military families in general.

Key words: military family, deployment, wife of a serviceman, combatant's wife.

Умеренкова Наталья Федоровна

Научный сотрудник лаборатории психологии массовой коммуникации и медиаобразования, Институт социальной и политической психологии Национальной академии педагогических наук Украины, г. Киев (Украина)

ИНДИВИДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЖЁН КОМБАТАНТОВ С РАЗНЫМ ОПЫТОМ ВОЙНЫ ИХ МУЖЕЙ

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена анализу результатов исследования индивидуально-психологических особенностей жён комбатантов, в связи с их участием в антитеррористической операции и операции объединённых сил (АТО/ООС) на разных этапах размещения: перед отправлением в район ведения АТО/ООС, во время выполнения задач в районе боевых действий и после возвращения домой). Выборка: жёны комбатантов ($n = 135$), среди которых жёны действующих военнослужащих ($n = 92$) и ветеранов ($n = 42$), чьи мужья служили или служат в Вооружённых силах Украины ($n = 89$), Национальной гвардии Украины ($n = 36$), Государственной пограничной службе Украины ($n = 5$), других структурах ($n = 2$). Анализировались параметры личностной и реактивной тревожности жён комбатантов, индикаторы их копинг-стратегий, мотивационная ори-

ентация в межличностных коммуникациях, признаки их вторичной травматизации на разных этапах развёртывания, а также различие показателей между жёнами, которые являются военнослужащими и тех, кто не работает в военных структурах. Около 50% жён комбатантов имеют умеренный уровень тревожности и около 40% - высокий. Выявлена связь между уровнем тревожности, индикаторами копинг-стратегий и ориентацией жён на принятие партнера, его понимание и поиск компромиссов. При низком уровне тревожности фиксируется высокий уровень понимания партнера, его принятие, поиск компромиссов и в целом гармоничное общение. Вместе с тем, женщины с высоким и умеренным уровнем тревожности реже обращаются за социальной поддержкой при решении жизненных трудностей. По результатам исследования сделаны выводы о характеристиках, которые способствуют низкому уровню тревожности жён комбатантов на различных этапах развёртывания их мужей. Предлагаются рекомендации социально-психологической поддержки жён для военных структур и субъектов, обеспечивающих психологическую поддержку ветеранов и членов их семей. Несмотря на некоторые ограничения, которые требуют внимания, результаты этого исследования имеют важное значение для дальнейшей разработки данной темы, учитывая недостаточное количество исследований этого направления в Украине и могут быть использованы для усовершенствования системы социально-психологической поддержки военных семей в целом.

Ключевые слова: семьи военнослужащих, жены военных, жены комбатантов, жены ветеранов.

Дата отримання статті: 01.03.2020

Дата рекомендації до друку: 19.04.2020

Дата оприлюднення: 30.04.2020